

Op de achterzijde

Het beeld van de adel in negentiende-eeuwse bidprentjes

In Vlaanderen bestaan er heel wat verzamelingen van bidprentjes. Aan die collecties wordt in erfgoedorganisaties veel belang gehecht. En terecht, want hoewel bidprentjes vaak erg op elkaar lijken, vormen ze toch een unieke bron om de persoonlijkheid van de afgestorvene en van zijn of haar sociaal milieu te vatten. In deze bijdrage focussen we op de adel. Maar veel elementen zijn ook bruikbaar voor andere bevolkingsgroepen.

I- Een beeld van de overledene

Over bidprentjes is al veel geschreven.¹ De iconografie (niet toevallig op de voorzijde van het prentje geplaatst) staat in al deze studies centraal. Veel minder aandacht werd aan de tekst op de achterzijde besteed. Deze teksten tonen elementen die we op de meeste bidprentjes terugvinden. Voor een bespreking nemen we het bidprentje van de Naamse jonkheer Constant-Henri de Montpellier als voorbeeld.

- Het opschrift. Deze geeft het karakter van het document goed aan. Een bidprentje had zowel een familiale (“souvenir”) als een religieuze connotatie (“pieux”).
- Het symbool (meestal een kruis; hier het Heilig Hart van Jezus).
- De aanhef (hier een gebed met aflat, dat met de afbeelding verband houdt).
- Een aansporing om voor de zielsrust van de overledene te bidden.

Hierna volgen de personalia die de identificatie van de overledene mogelijk maken:

- De aanspreektitel (in dit geval ‘Messire’, met een adellijke connotatie).
- De voornamen en de naam. Deze overledene droeg geen adellijke rangtitel (zoals ridder, baron of hoger).
- De naamtoevoeging (‘de Vedrin’) zorgt samen met de *particule* voor de familienaam (een voorvoegsel zonder hoofdletter) voor de adellijke connotatie van de naam. De familie de Montpellier verkreeg deze toevoeging eerst bij Koninklijk Besluit van 19 maart 1929. Toch wordt het hier al in 1877 gebruikt.
- Bij een weduwnaar werd de echtgenote niet altijd vermeld (in dit geval Henriette de Wilmet, die in 1861 was overleden). Bij een weduwe daarentegen ontbreekt de naam van de overleden echtgenoot vrijwel nooit.
- Er worden op dit bidprentje geen beroepsactiviteiten vermeld. Dit kan wijzen op een weinig eervolle professionele activiteit of –in dit geval– op een renteniersbestaan.
- Deelname aan het verenigingsleven (hier van religieuze aard: het pauselijk comité van het bisdom).
- Politieke mandaten (soms met vermelding van de duur, zoals hier: burgemeester van 1834 tot 1877 en provinciaal raadslid vanaf 1836).
- Decoraties (in dit geval van religieuze en politieke aard: enerzijds de Orde van het Heilig Graf en

- de Orde van Sint-Gregorius de Grote, anderzijds het IJzeren Kruis en de Leopoldsoorde).
- De omstandigheden van het overlijden (met nadruk hier op de religieuze begeleiding: ‘godvruchtig overleden’).
 - De plaats van het overlijden (de vermelding van het kasteel van Vedrin versterkt de adellijke connotatie van het prentje).
 - De datum van het overlijden en de leeftijd (ter vervanging van het geboortjaar).

Na de personalia volgt een *in memoriam*: de goede eigenschappen van de overledene worden onderlijnd door deze te verwoorden met citaten uit de Bijbel of van een gezaghebbende kerkelijke auteur. De meeste bidprentjes beperken dit gedeelte van de tekst tot een loutere opsomming van religieuze citaten. Een geïndividualiseerde biografische notitie komt in de negentiende eeuw weinig voor. Dit prentje combineert de beide benaderingen. De religieuze citaten worden door bindteksten (met een specifieke typografie) tot één biografische notitie versmolten. Deze tweeledige stijlkeuze is uitzonderlijk.

Vandaag wordt meestal weinig aandacht besteed aan deze religieuze citaten, die in het verleden veelvuldig op bidprentjes prijken. Dit necrologische gedeelte wordt door de meeste auteurs afgedaan als een waardeloze ophemeling van de overledene, die niet ernstig genomen kan worden. Deze kritische houding is soms terecht. Pater Heerkens publiceerde in 1940 een bloemlezing met teksten voor bidprentjes, omdat het doodsprentje naar zijn mening “dreigde te verstarren tot een dor cliché, tot een eindeloze herhaling van al-maar-door dezelfde teksten... Oppervlakkig en haastig worden er wat teksten bijeengezocht... de onbetrouwbare “zaligverklaringen” zijn legio ... de familie is doorgaans gevoeliger voor eer dan voor waarheid”². Zelf pleit de auteur voor teksten “die direct op het leven en sterven van de(n) overledene betrekking hebben”. Er bestaan dus ook betrouwbare teksten.

Meestal werden de citaten door de parochiepriesters gekozen. Zij konden hiertoe inspiratie zoeken in thematisch geordende verzamelbundels. Pastoor Van Wintershoven legt in 1906 uit waarom hij een dergelijk werk uitgaf: pastoors hadden niet de tijd om bij ieder overlijden urenlang naar de meest gepaste citaten te zoeken, terwijl drukkers terugvielen op een beperkte voorraad oudere prentjes. Wan-

neer zij geen geschikte tekst vonden, aarzelden zij niet de citaten naar eigen inzicht aan te passen aan de persoonlijkheid van de overledene. Ook hier primeerde dus de betrouwbaarheid, maar dan ten koste van de exactheid van het citaat.

De indeling die in dergelijke verzamelbundels werd gevolgd, geeft aan welke karaktertrekken in de citaten belicht werden. Het meest gedetailleerd is het werk van Densaus.³ Een aantal voorgestelde citaten stellen de beroepsactiviteit in het licht (in de landbouw, het leger, de bouw, het gerecht, het zeewezen, de medische verzorging, de politiek, het vervoer, de Kerk). Andere citaten benadrukken de persoonlijke eigenschappen van de overledene (egoïsme of altruïsme, godsvrucht, houding in tegenslag en beproeving, bijzondere gaven). Op het bidprentje van Constant de Montpelier worden de traditionele waarden van de adel centraal gesteld: het geloof, de vaderlandse liefde, de gehechtheid aan de familie. Montpelier heeft zich onderscheiden door zijn geloof, godsvrucht, vrijgevigheid, naastenliefde, trouw aan de Kerk en de Paus en door zijn bezorgdheid voor zijn familieleden.

Deze systematiek is handig voor wie de overledene goed gekend heeft. Voor iedere persoonlijkheidstrekkende er een keuzemogelijkheid uit meerdere citaten. Maar bij de interpretatie van een specifiek bidprentje is deze ordening niet zo handig. Bovendien bundelt geen enkel verzamelwerk alle citaten die op de bidprentjes voorkomen. In vele gevallen moet men dus zelf een interpretatie bedenken.

Bij de interpretatie van de citaten is wat verzwegen wordt even belangrijk als wat gezegd wordt. Indien de familiale relaties bij een overleden vader of moeder onbesproken blijven, kan men hieruit afleiden dat deze niet bijzonder sterk ontwikkeld waren. Ook de dosering van de gekozen citaten is betekenisvol. Op het bidprentje van Montpelier benadrukken meerdere citaten de godsvrucht van de overledene, terwijl er slechts één op zijn familiale deugdzaamheid alludeert.

Deze religieuze citaten, die de herinnering aan de christelijke deugden van de overledene willen bewaren, moeten uiteraard in combinatie gebracht worden met andere aanwijzingen die de citaten kracht bijzetten of verzwakken. In het geval van Montpelier wordt zijn inzet voor de Kerk bevestigd door zijn voorzitterschap van het comité dat ten tijde van de

Italiaanse eenmaking de onafhankelijkheid van de Pauselijke Staat steunde en ook door zijn lidmaatschap van de Orde van Sint-Gregorius de Grote (een Vaticaanse ridderorde). Zijn godsvrucht blijkt verder nog uit zijn berusting in lijden en beproeving. Op andere bidprentjes blijkt de godsvrucht dikwijls uit het lidmaatschap van een parochiale broederschap of van een caritatieve vereniging.

Het feit dat persoonlijke gebreken en tekortkomingen in het in memoriam onbesproken blijven (tenzij bij een bekering), betekent dus niet dat bidprentjes ons niets zouden leren over de persoonlijkheid van de overledene. De goede eigenschappen die in het licht worden gesteld zijn niet bij iedereen dezelfde en ze worden niet alle even sterk beklemtoond.

- De tekst van het bidprentje wordt afgesloten met een gebed (R.I.P. staat voor *requiescat in pace* of *rust in vrede*).

Dit prentje toont duidelijk aan hoe waardevol dit soort documenten kan zijn om inzicht te verwerven in de persoonlijkheid van de overledene. Constant-Henri de Montpellier verschijnt als een geëngageerde man, die zich in 1830 actief heeft ingezet voor de onafhankelijkheid van het land (IJzeren Kruis en Leopoldsorde) en dertig jaar later opnieuw voor de verdediging van de Pauselijke Staat (Commandeur van de Orde van Sint-Gregorius de Grote). Ook heeft hij zich tientallen jaren lang als kasteelheer voor het welzijn van zijn dorpsgenoten ingezet. Hij komt over als een minzaam man, die begaan is met de noodlijdenden uit zijn omgeving. Het prentje gaat niet in op concrete feiten. Het geeft wel inzicht in het waardenpatroon dat het gedrag van de overledene bepaalde: de Kerk, het vaderland, de familie. Meer concrete biografische gegevens moet men opzoeken in historische studies.⁴ De *Liste nominative des citoyens décorés de la croix de fer* (1865) geeft meer bijzonderheden over de inzet van iedere begunstigde tijdens de Belgische omwenteling: Montpellier nam deel aan de gevechten in het park van Brussel en stond aan het hoofd van de Belgische troepen in Namen.

II- Een beeld van het adellijk milieu

Bidprentjes bieden niet alleen informatie over de overledene zelf. Wanneer we ze naast elkaar leggen, geven ze ook inzicht in de familiale evolutie of in het sociaal milieu in een bepaalde regio gedurende een bepaalde periode. We zullen ons hier toespitsen op het adellijk milieu in België tot de Eerste We-

reldoorlog, en meer bepaald op de getitelde adel (baronnen, burggraven, graven, markiezen, hertogen en prinses).⁵ Ongetitelde edelen zijn op de bidprentjes niet in een oogopslag te herkennen, omdat hun statuut meestal niet door de aanspreektitel 'jonkheer' ('écuyer' in het Frans) wordt vermeld. Zoals we hierboven op het bidprentje van Montpellier gezien hebben, moet men zich in dat geval tevreden stellen met onrechtstreekse aanwijzingen zoals de aanspreektitel *Messire*, de *particule*, een naamtoevoeging of het lidmaatschap van een exclusieve ridderorde. Om zekerheid te hebben moet men de *Etat présent de la noblesse belge* raadplegen, waarin alle leden van de Belgische adel vanaf 1815 zijn opgenomen (althans in de 36 boekdelen van de derde reeks, die tussen 1984 en 2002 is verschenen). Zelfs dan stellen zich nog interpretatieproblemen, omdat niet alle families die vóór de Franse revolutie tot de adel behoorden zich meteen opnieuw lieten registreren. De eerste generaties ontbreken dan in de *Etat présent*, of zijn slechts vertegenwoordigd door familietakken die zich wel onmiddellijk in de adel lieten opnemen.

Een groepsstudie van de adellijke bidprentjes kan informatie bieden over de volgende thema's:

1° De adellijke rang

In de Belgische gewesten werd de adel opgeheven als gevolg van de aanhechting van onze gewesten bij het revolutionaire Frankrijk op 1 oktober 1795. Na 1815 konden oud-adellijke gezinshoofden hun vroeger statuut alleen terugvinden na een individuele erkenning door de Koning. De bidprentjes geven aan hoe onbelangrijk deze officiële registratie van het adellijk statuut in het dagelijks leven was. De meeste edelen hebben niet op een regularisatie gewacht om hun adellijke titels terug op te nemen.

Het herstel vanaf 1815 van de adellijke titulatuur leidde niet tot een herstel van de oude heerlijke rechten. De oudste adellijke titels waren aan de grond gebonden. In 1473 werd een eerste adellijke titel in onze gewesten door Karel de Stoute op de heerlijkheid Chimay gevestigd. Chimay werd een graafschap en zo was Jan van Croÿ⁶ niet langer heer, maar graaf van Chimay. Maar graaf van Croÿ werd hij niet. Bij de restauratie van de adel⁷ na de Franse Revolutie verviel de mogelijkheid om de titel aan het grondbezit te binden. Voortaan werden alle adellijke titels met de familienaam verbonden. Uit de bidprentjes blijkt echter hoezeer de feodale

nostalgie in sommige families is blijven nazinderen. Sommige edelen bleven nog enige tijd de oude grondgebonden titel voeren.

In het Duitse Rijk werden de titels al vroeg aan de naam gebonden en wanneer de titel door de keizer zelf was toegekend, werd aan de titel de vermelding 'van het Heilig Roomse Rijk' toegevoegd. Alle families uit het oude prinsbisdom Luik droegen een dergelijke titel, omdat het prinsbisdom tot het Rijk behoorde. Maar bij de erkenning van deze titels na 1815 werd de verwijzing naar het intussen verdwenen Heilig Roomse Rijk niet meer opgenomen. Uit de bidprentjes blijkt echter dat de nostalgie naar het oude keizerrijk bij een aantal families nog enige tijd bleef voortleven. De onterechte toe-eigening van deze verwijzing moest de oud-adellijke afkomst van deze families in de vier zetten.

Zo wordt Maria de Lens op haar bidprentje als 'gravin van het Heilig Roomse Rijk' bestempeld. Haar vader had zijn adellijke status in 1816 teruggevonden en verkreeg toen van Willem I de titels 'graaf' en 'baron', beide overdraagbaar bij eerstegeboorte op de oudste zoon. Zijn dochter was bij haar overlijden in 1848 dus 'jonkvrouw' en geen gravin. En nog minder gravin van het verdwenen Roomse Rijk. Misschien diende de verwijzing naar de uitgestorven grafelijke titel als compensatie voor het niet-adellijk statuut van haar echtgenoot (Heli-

as).⁸ Het bidprentje stelt verder haar uitzonderlijke godsvrucht in het licht aan de hand van een biografische notitie in de plaats van de toepasselijke citaten.

Vaticaanse adellijke titels verwierven een bijzondere betekenis nadat in 1860 de strijd om de eenmaking van Italië was losgebarsten en de Pauselijke Staat door de troepen van Garibaldi werden bedreigd. Een aantal invloedrijke personen verkregen van de Paus een adellijke titel voor hun financiële inzet ten gunste van de Pauselijke Staat. Anderen ontvingen een Vaticaanse decoratie, zoals Léonce van Crombrugghe, die als vrijwilliger in het pauselijk leger had gediend en zich in de slag van Montana (1867) had onderscheiden.⁹

Nog voor de Franse revolutie vonden naamtoevoegingen ingang om meerdere familietakken van eenzelfde geslacht van elkaar te onderscheiden (zo bij voorbeeld de Kerchove de Denterghem, de Kerchove d'Ousselghem en de Kerchove d'Exaerde). De naamtoevoeging verwees voor iedere tak naar de basis van het familiaal patrimonium, meestal een heerlijkheid met kasteel. In de loop van de negentiende eeuw verlangden heel wat families hun familienaam, niet alleen om de oude vertakking in herinnering te brengen, maar soms ook om een alliantie met een oud-adellijke familie onder de aandacht te brengen, of het vroegere bezit van een heerlijkheid, of het actueel bezit van een kasteel. Zoals andere

naamwijzigingen vergde ook een naamtoevoeging een koninklijk besluit. Op heel wat bidprentjes prijken echter naamtoevoegingen die op eigen initiatief werden doorgevoerd om zichzelf meer adellijke glans te geven (zoals bij Montpellier).

Ook exclusieve ridderorden, zoals de Orde van Malta (Hospitaalridders van Sint-Jan van Jeruzalem) of de Orde van het Heilig Graf, en dynastieke orden zoals de Orde van het Gulden Vlies, waarvan de toegang aan de adel was voorbehouden, werden steevast vermeld om de eigen status te bevestigen (zie Montpellier).

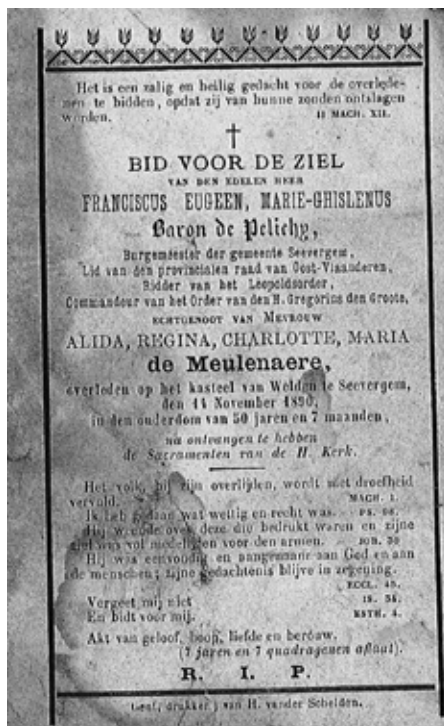
2° Een stedelijke of landelijke leefwereld?

De adel wordt veelal in verband gebracht met het landleven, zonder dat hiervoor overtuigende bewijzen worden aangebracht. Het is overigens een moeilijke opdracht om de woonplaats(en) van edelen op een bepaald tijdstip te achterhalen. De Belder heeft een poging ondernomen op basis van de jaarlijkse *Liste des nobles* in de *Almanach royal*. Dit is een onvolledige bron, die niet alle adellijke gezinshoofden opneemt en uitsluitend hun wettelijke woonplaats vermeldt. Men doet er goed aan dergelijke gegevens te confronteren met de documenten van de burgerlijke stand. De geboorteplaats geeft

een aanwijzing van de woonplaats van de ouders. De huwelijksplaats van de dochters verwijst in vele gevallen naar de woonplaats van de ouders op hetzelfde tijdstip. De overlijdensplaats geeft een minder trefzekere aanwijzing, tenzij sprake is van een kasteel. Een overlijden op het kasteel tijdens de wintermaanden laat vermoeden dat de overledene permanent op het platteland vertoefde, zeker indien deze daar burgemeester was.

3° Politieke betrokkenheid

De uitoefening van een politiek mandaat wordt op de bidprentjes meestal vermeld. En aan de adel wordt traditioneel een politieke rol toegeschreven. Misschien is de bevoorrechte toegang tot de macht zelfs de beste omschrijving van de adel in het *ancien régime*. Maar hoe is het gesteld in de negentiende eeuw? De adellijke aanwezigheid in Kamer en Senaat werd al bij herhaling geïnventariseerd. Er is minder duidelijkheid over de lokale inzet van de adel. Hier kunnen bidprentjes een handige indicator zijn om in een oogopslag de duur van de politieke betrokkenheid op gemeentelijk vlak te registreren, want bij een langdurig mandaat worden de jaartallen vaak vermeld. Bij gebrek aan deze precisering moet men de *Almanach royal* jaar na jaar naslaan. Een lintje in de Leopoldsorde kan de politieke inzet bevestigen. Dit geldt ook voor andere ordes van verdienste.

Franciscus de Pelichy overleed in november 1890 op het kasteel van Welden te Zevegem, waar hij burgemeester was.

4° Professionele activiteiten

De beroepsbetrokkenheid wordt niet altijd op het bidprentje vermeld. Dit is alleen het geval voor activiteiten die als eervol worden beschouwd, zoals een belangrijke functie in de overheidssector (in het leger, de magistratuur, het bestuur) of de uitoefening van een vrij beroep zoals notaris, arts of advocaat. Een werknemer kan ook delen in het prestige van zijn werkgever, zoals blijkt uit het bidprentje van Marie-Josèphe Deveux, “pendant 59 ans au service de la famille de Potesta” op het kasteel van Waleffes.

5° Sociale betrokkenheid

De caritatieve ingesteldheid van de adel, en het meest van al van adellijke dames, vormt een ander cliché van de aristocratische identiteit. Bidprentjes zijn op dit vlak van uitzonderlijke waarde omdat ze veelal het lidmaatschap tot caritatieve verenigingen vermelden, zoals bijvoorbeeld de Sint-Vincentiusvereniging.

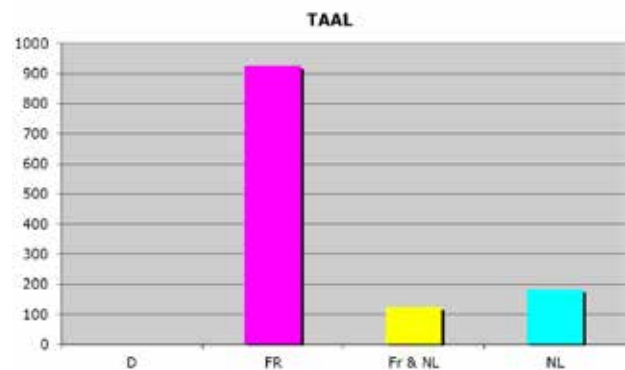
Het bidprentje van Reine de Wargny leert ons dat zij vanaf 1861 voorzitter was van de de Dames van Barmhartigheid in Mechelen. Zoals bij Montpellier worden religieuze citaten hier afgewisseld met een beschrijving van de persoonlijkheid van de overledene.

6° Culturele betrokkenheid

De negentiende-eeuwse adel geniet van een mindere faam op cultureel vlak, maar dit is onterecht. Vele edelen genoten een verzorgde opleiding, meestal door de inzet van privé-leraars. Spijtig genoeg wordt het lidmaatschap van culturele verenigingen op bidprentjes niet systematisch vermeld, tenzij de overledene een leidende functie in het genootschap bekleedde.

7° Taalgebruik

Algemeen wordt aangenomen dat de negentiende-eeuwse adel verfranst was en een verfransende invloed op zijn omgeving uitoefende. In een recente bijdrage hebben we aangetoond dat er geen verband bestaat tussen de massale emigratie van de Vlaamse adel naar de Brusselse regio en de vernderlandsing van de Vlaamse provincies.¹⁰ We hebben hieruit geconcludeerd dat de Vlaamse adel ook in de negentiende eeuw vermoedelijk tweetalig was (met gebruik van het Frans als cultuurtaal en van de streektaal in de contacten met de lokale bevolking). Ook op dit punt leveren bidprentjes een belangrijke aanwijzing. In bijna een kwart van de gevallen bestaat er een Nederlandstalig bidprentje (in vele gevallen naast een Franstalig prentje). Uitzonderlijk vinden we ook Duitstalige prentjes. Opmerkelijk hierbij is de schrijfwijze van voornaam en familienaam, die beide in sommige gevallen vertaald worden.

8° Godsvrucht¹¹

De adel stond algemeen bekend als zeer gelovig en bidprentjes bieden een uitzonderlijke mogelijkheid om de godsvrucht van de overledene na te gaan. De prentjes werden uitgedeeld tijdens de begrafenisplechtigheid. Er zijn dus geen gegevens over wie niet kerkelijk begraven werd, maar in de 19de eeuw was dit slechts voor een onbeduidende minderheid van de bevolking het geval. Bidprentjes zijn bijzonder waardevol om de intensiteit van de vroomheid

te vatten. De prentjes geven een antwoord op de vraag of iemand als goede christen heeft geleefd en is gestorven. Voor gelovigen was het belangrijk om te weten of een priester de laatste sacramenten had toegediend en aan de overledene de pauselijke zegen had bezorgd, die een volle aflat meebracht (zie de afbeelding van Reine de Wargny hierboven). Op dit punt zijn de verschillen opvallend, ook binnen leden van eenzelfde familie.

Op de bidprentjes wordt het lidmaatschap van godsdienstige verenigingen steeds vermeld. Zo vernemen wij dat Octavia Groverman een beslissend aandeel had in de bouw van de parochiekerk en van het klooster van Langerbrugge (Evergem). Ook zette zij zich in voor de organisatie van katholieke scholen in de gemeente en was zij lid van het aartsbroederschap van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart.

Besluit

Bidprentjes bieden een handig uitgangspunt om de levensloop van een overleden persoon te reconstrueren. Vooral wanneer er geen biografische of necrologische gegevens in kranten of biografische naslagwerken gepubliceerd werden en er in de archieven weinig te vinden is, zijn de gegevens op bidprentjes van onschatbare waarde. En op de voorzijde bevatten ze soms een unieke foto. Op het eerste zicht lijken bidprentjes misschien erg op elkaar. De aandachtige lezer wordt toch de mogelijkheid geboden om via de achterzijde een inkijk te krijgen in het leven en de persoonlijkheid van de overledene. Wanneer ze in serie worden onderzocht, zijn bidprentjes bovendien erg bruikbaar om een sociaal milieu in kaart te brengen. In dit artikel gebeurde dit voor de adel, maar ook voor andere bevolkingsgroepen is een dergelijk onderzoek mogelijk.

Prof. em. Paul Janssens
UGent - Vakgroep geschiedenis

Foto van barones Maria de Pelichy, die in 1872 in Izegem overleed.

1. K. Van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden* (Brussel 1975); J. Pirotte, *Images des vivants et des morts: la vision du monde propagée par l'imagerie de dévotion dans le namurois: 1840-1965* (Louvain-la-Neuve 1987); E. Van Beers en E. Gelevert, 'Bid- en devotieprentjes', Straet en Vaert (1999); J.-M. Lermyte, 'Wat bidprentjes ons leren', *Ons Heem*, 60 (2007), 40-54; P. Neutens, Bidprentjes <http://www.philippeverzamelt.be/Bidprentjes/bpinleiding.html> (3 maart 2015).
2. P. Heerkens, *In Pace. Teksten voor bidprentjes*, (Roermond-Maaseik 1940).
3. P. Densaus, *Le souvenir mortuaire: classification alphabétique-analytique qui permet de trouver immédiatement le sujet et place, sous les yeux du lecteur, le choix de textes y applicables* (Braine-le-Comte en Parijs 1911). Zie verder E. Van Wintershoven, *Recueil de textes tirés de l'écriture sainte, de la liturgie, des pères et des docteurs de l'église, des orateurs sacrés, des inscriptions des catacombes, etc. pour servir à la composition de souvenirs pieux pour les morts* (Eben-Emael 1906); R.-J. Pierik, *Verzameling van teksten uit de H. Schrift en de H. Vaders ter vervaardiging van bidprentjes voor de overledenen* (Amsterdam 1875, 1880 en 1928); E. Van Droogenbroeck, *Verzameling van teksten dienstig tot godvruchtige gedachtenissen der overledenen* (Mechelen 1900 en 1928).
4. M. Belvaux, *La famille de Montpellier* (Brussel 2007).
5. Hiertoe hebben we een steekproef genomen van een duizendtal personen, die we samen met een groep geschiedenisstudenten van de Universiteit Gent hebben ontleed. De prentjes behoren tot de collectie Slosse, die op het stadsarchief van Kortrijk wordt bewaard. Deze collectie is, zeker voor wat de adel betreft, wellicht de grootste van het land en werd de voorbije jaren door een team vrijwilligers digitaal ontsloten. Zie: 'Bidprentjes raadplegen', *Stad Kortrijk* <http://www.kortrijk.be/producten/bidprentjes-raadplegen> (3 maart 2015) en A. Augustyn, *Leopold Slosse en de grote rijkdom aan biografische gegevens in zijn nalatenschap* (Antwerpen 1996); A. Augustyn, 'Ne pereant of "opdat zij niet verloren zouden gaan"', in: *De dood ingeprent* (Almere 2009) 105-127. Onze steekproef heeft betrekking op vertegenwoordigers van de getitelde adel die in de 19de eeuw zijn gestorven. Zij vertegenwoordigen ruim een derde van de getitelde adel in dezelfde periode. Daarnaast hebben we ook een kleinere groep ongetitelde edelen bij het onderzoek betrokken om eventuele verschillen op te sporen.
6. J. De Belder, 'Adel en burgerij (1840-1914)', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden XII* (1977) 78-98; Idem, 'Veranderingen in de sociaal-economische positie van de Belgische adel in de 19de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, (1980) 483-501.
7. Zie onder meer F. Verleden, 'Het volk en zijn vertegenwoordigers', *Sampol. Samenleving en politiek*, 21 (2014) 60-67.
8. P. Van Hoorebeke, *De Belgische nationale orden* (Heule 2007).
9. Zie bijvoorbeeld J. De Maeyer en P. Quaghebeur, 'De sociale werken. Caritas, pastoraal en verzuiling', in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis* (Gent 1991) 473-496.
10. P. Janssens, *L'usage des langues au sein de la noblesse belge*. <http://ugent.academia.edu/PaulJanssens> (3 maart 2015).
11. De casus Gent wordt verder uitgewerkt in P. Janssens, 'Maaltebrugge', in: R. Mantels (red.), *Geloven in Gent. Plaatsen van het religieuze verleden* (Gent 2015).